

Η Επικούρεια Φιλία ως Κοινωνικοπολιτική Θεωρητική

Σύλληψη

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ πολιτικής φιλίας είναι καίριας σημασίας για τη σύλληψη της πολιτικής και του δικαίου, όπως προκύπτει από τον ρόλο που διαθέτει στο αρχαιοελληνικό συγκείμενο.¹ Το γεγονός λοιπόν της σπάνιας πραγμάτευσής της στις θεωρίες της νεωτερικότητας θέτει το ζήτημα της αποκατάστασής της.² Στόχος λοιπόν της συγκεκριμένης ομιλίας είναι η προσπάθεια αποκατάστασης της πολιτικής φιλίας μέσω της επικούρειας ηθικής και της έννοιας της επικούρειας φιλίας.³

Επικούρεια ηθική

Για τον Επικουρισμό η ευδαιμονία συνίσταται στην ηδονή. Όχι όμως σε οποιαδήποτε ηδονή, αλλά στην καταστηματική ηδονή της σωματικής άπονίας και της ψυχικής άταραξίας.⁴ Ως κατάσταση μπορούμε να ορίσουμε μια νοητική ή σωματική κατάσταση που διαρκεί όσο παραμένει ολοκληρωτικά ανεπηρέαστη από πόνο. Στο εύρος του επικούρειου τέλους περιλαμβάνονται και οι κινητικά ηδονές, οι οποίες αποτελούν τις ενέργειες που είναι απαραίτητες για την κατάκτηση των καταστηματικών.⁵ Αυτές οι

¹ Ενδεικτικά βλ. κάποιες αναφορές του Αριστοτέλη, όπου η συστηματική πραγμάτευση του φιλοσόφου στο θέμα αποτελεί την ερμηνευτική βάση της επικούρειας φιλίας: *Ἠθικά Εὐδήμεια*: VII.1.1234b34-35, VII.9.1241b18, VII.10.1242a20-21. *Ἠθικά Νικομάχεια*: VIII.1.1155a22-28. *Πολιτικά*: II.4.1262b8-11. Για μια συστηματική πραγμάτευση της έννοιας της φιλίας στο ελληνορωμαϊκό συγκείμενο βλ. Konstan (1997).

² Όπως παρατηρεί και η Schwarzenbach (1996: 98-99, σημειώσεις 2, 5, 6) η έννοια της φιλίας μεταξύ στοχαστών όπως ο Rousseau, ο Marx, ο Hegel και ο Rawls δεν συνάδει με το εύρος της ελληνορωμαϊκής σύλληψης του όρου.

³ Η συγκεκριμένη ομιλία συνιστά μία σύνοψη της μεταπτυχιακής διπλωματικής μου εργασίας. Για το πλήρες κείμενο: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/3254969/file.pdf>

⁴ Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα*: 128, Κικέρων, *De finibus bonorum et malorum*: I, 38.

⁵ Σύμφωνα με την παραπάνω θέση είναι οι Sedley (1998), Dimas (2015), Koen (2015), και Tsouna (2020). Αντίθετη άποψη εκφράζουν οι Erler και Schofield (1999).

έννοιες των ηδονών έχουν στενή σχέση με την αντίληψη της διάκρισης των επιθυμιών και τη διαδικασία του ηδονιστικού υπολογισμού.

Για τον Επίκουρο οι επιθυμίες διακρίνονται σε φυσικές και αναγκαίες, φυσικές και μη αναγκαίες και σε κενές.⁶ Οι επικούρειες επιθυμίες προκύπτουν από την ανάγκη εξάλειψης του πόνου της έλλειψης αυτών των επιθυμιών. Στόχος του Επικουρισμού δεν είναι η εξάλειψη των επιθυμιών, αλλά η θεραπεία της ματαιοδοξίας των κενών επιθυμιών. Για να καταστεί αυτό δυνατό προτείνεται μια διανοητική διεργασία υπολογισμού, ο ηδονιστικός υπολογισμός (hedonistic calculus).⁷ Ο ρόλος του υπολογισμού είναι η *συμμέτρησης* της ωφέλειας και της βλάβης κάθε πιθανής επιλογής με στόχο την *καταστηματικήν* ηδονή και τη μελλοντική διατήρησή της.

Ο τρόπος λειτουργίας του ηδονιστικού υπολογισμού καθορίζει και το είδος του ηδονισμού στον οποίο ανήκει ο Επικουρισμός. Πρόκειται για έναν συνδυασμό ψυχολογικού και ηθικού ηδονισμού στη βάση της διάκρισης του *μακαρίως ζήν τέλους* και του *τέλους τῆς φύσεως*.⁸ Σκοπός του *μακαρίως ζήν* είναι η *ἀπονία* και η *ἀταραξία*.⁹ Αυτός ο σκοπός βέβαια, χρειάζεται ένα θεμελιωμένο κριτήριο, πέρα από μια απλή έννοια ορθολογικότητας, ώστε να κατευθύνονται οι πράξεις μας. Αυτό το κριτήριο είναι η *φυσιολογία* ή το *τέλος τῆς φύσεως*. Το *τέλος τῆς φύσεως* είναι ο οδηγός των

⁶ Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα*: 127. Η διάκριση και ταξινόμηση των επιθυμιών βέβαια δεν είναι επικούρειας ἐμπνευσης, καθώς παρόμοιο συλλογισμό μπορούμε να εντοπίσουμε και στο ὄγδοο βιβλίο της πλατωνικής *Πολιτείας* (558d-559c).

⁷ *Καὶ ἐπεὶ πρῶτον ἀγαθὸν τοῦτο καὶ σύμφυτον, διὰ τοῦτο καὶ οὐ πᾶσαν ἡδονὴν αἰρούμεθα, ἀλλ' ἔστιν ὅτε πολλὰς ἡδονὰς ὑπερβαίνομεν, ὅταν πλεῖον ἡμῖν τὸ δυσχερὲς ἐκ τούτων ἔπηται· καὶ πολλὰς ἀλγηδόνας ἡδονῶν κρείττους νομίζομεν, ἐπειδὴν μείζων ἡμῖν ἡδονὴ παρακολουθῆ πολὺν χρόνον ὑπομείνασι τὰς ἀλγηδόνας. πᾶσα οὖν ἡδονὴ διὰ τὸ φύσιν ἔχειν οἰκείαν ἀγαθόν, οὐ πᾶσα μέντοι αἰρετὴ· καθάπερ καὶ ἀλγηδῶν πᾶσα κακόν, οὐ πᾶσα δὲ αἰεὶ φευκτὴ πεφυκυῖα. τῇ μέντοι συμμετρήσει καὶ συμφερόντων καὶ ἀσυμφόρων βλέπει ταῦτα πάντα κρίνειν καθήκει. χρώμεθα γὰρ τῷ μὲν ἀγαθῷ κατὰ τινὰς χρόνους ὡς κακῷ, τῷ δὲ κακῷ τοῦμπαλιν ὡς ἀγαθῷ* (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα*: 129-130).

⁸ Η ιδέα του συνδυασμού ψυχολογικού και ηθικού ηδονισμού ανήκει στους Dimas (2015) και Tsouna (2017, 2020). Για την επέκταση αυτού του συλλογισμού μέσω της διάκρισης και συμπληρωματικότητας *μακαρίως ζήν τέλους* και *τέλους τῆς φύσεως* βλ. Σαρδέλης (2022: 15-19). Αντίθετα με τους παραπάνω συλλογισμούς περί συνδυασμού ψυχολογικού και ηθικού ηδονισμού, ο Cooper (1999) θεωρεί τον Επίκουρο ξεκάθαρα ηθικό ηδονιστή, ενώ ο Woolf (2004) ψυχολογικό.

⁹ Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα*: 128, 4-6.

πράξεών μας, ανεξαρτήτως της εκάστοτε υποκειμενικής ερμηνείας του μακαρίως ζῆν τέλους.¹⁰

Εντός αυτού του πλαισίου είναι σημαντικό να διασαφηνιστεί και ο ρόλος των αρετών. Οι αρετές στον Επικουρισμό έχουν εργαλειακό και «παρασιτικό» ρόλο σε σχέση με την ηδονή.¹¹ Όλες οι αρετές, απορρέοντας από την ύψιστη διανοητική αρετή της φρόνησης, αποτελούν νοητικές καταστάσεις και ενοποιημένες θεμελιώνουν την απαραίτητη γνωσιοθεωρητική βάση προς την επίτευξη της ευδαιμονίας βάσει του τέλους τῆς φύσεως.¹²

Επικούρεια φιλία

Για να αντιληφθούμε τον ρόλο της επικούρειας φιλίας ως μέσο αποκατάστασης της πολιτικής φιλίας θα πρέπει να τοποθετήσουμε την έννοια της φιλίας στην ερμηνεία της εντός του συγκεκριμένου που εξετάζεται. Απαραίτητο βέβαια είναι να χρησιμοποιήσουμε τη συστηματική αριστοτελική πραγμάτευση του θέματος, όπως αυτή γίνεται από τον φιλόσοφο στα ηθικά του έργα. Η φιλία στο αρχαιοελληνικό πλαίσιο δεν περιορίζεται στις προσωπικές σχέσεις οικειότητας, αλλά άπτεται και ενός

¹⁰ Ο παραπάνω συλλογισμός βασίζεται στις Κύρια Δόξαι XI, XXV, καθώς επίσης και στις δύο επιστολές του Επίκουρου (Ἐπιστολή πρὸς Ἡρόδοτον: 75. Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα: 130-134). Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση βλ. Σαρδέλης (2022: 17-19).

¹¹ τούτων δὲ πάντων ἀρχὴ καὶ τὸ μέγιστον ἀγαθὸν φρόνησις. διὸ καὶ φιλοσοφίας τιμιώτερον ὑπάρχει φρόνησις, ἔξ ἧς αἱ λοιπαὶ πᾶσαι πεφύκασιν ἀρεταί, διδάσκουσα ὡς οὐκ ἔστιν ἡδέως ζῆν ἄνευ τοῦ φρονίμου καὶ καλῶς καὶ δικαίως, <οὐδὲ φρονίμου καὶ καλῶς καὶ δικαίως> ἄνευ τοῦ ἡδέως. συμπεφύκασι γὰρ αἱ ἀρεταὶ τῷ ζῆν ἡδέως, καὶ τὸ ζῆν ἡδέως τούτων ἐστὶν ἀχώριστον (Επίκουρος, Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα: 132). τὰς ἀρετὰς εἰδότες ὅτι συγχρονούντων ποιητικῶν τοῖς ποιουμένοις χώραν ἔχουσι, συνεπιφέρονται γὰρ ἐ[κείναι τῆ] ἡδονῆ (Διογένης Οἰνοανδεύς: απ. 33, στ. 8). Η παραπάνω θέση υποστηρίζεται και από τους Sedley (2017: 104) και Tsouna (2020: 223). Αντίθετη με την παραπάνω ερμηνεία είναι η Annas (1993).

¹² φρόνησις, ἔξ ἧς αἱ λοιπαὶ πᾶσαι πεφύκασιν ἀρεταί (Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα: 132, 10-11). Η άποψη του Επίκουρου ταιριάζει και με τις παρόμοιες θέσεις του Σωκράτη και του Αριστοτέλη σχετικά με τη φρόνηση, όπως αυτές παρουσιάζονται στα Ἠθικά Νικομάχεια: VI.13.1144b19-20 (ὅτι μὲν γὰρ φρονήσεις ὦετο εἶναι πάσας τὰς ἀρετὰς, ἡμάρτανεν, ὅτι δ' οὐκ ἄνευ φρονήσεως, καλῶς ἔλεγεν). Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο Σωκράτης έσφαλε νομίζοντας πως όλες οι αρετές είναι μορφές της φρόνησης, αλλά είχε δίκιο όταν έλεγε πως όλες οι αρετές δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς τη φρόνηση.

μεγαλύτερου εύρους σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων εντός ενός συλλογικού πλαισίου.¹³ Εφόσον ο Επίκουρος βρίσκεται κοντά στο αριστοτελικό μοντέλο ευδαιμονίας,¹⁴ αυτό δημιουργεί μια βαθιά σχέση ανάμεσα στις δύο φιλοσοφικές σχολές και ως εκ τούτου πιστεύω ότι θα είναι αρκετά βοηθητικό να εξετάσουμε τη συστηματική πραγμάτευση του Αριστοτέλη για τη φιλία και στη συνέχεια να τη χρησιμοποιήσουμε ως ερμηνευτική βάση της επικούρειας.

Ο Αριστοτέλης διακρίνει τη φιλία σε τρία είδη: αυτήν που οφείλεται στην αρετή, τη χρησιμότητα και την ηδονή.¹⁵ Η υπέρτερη μορφή φιλίας είναι αυτή που έγκειται στην αρετή, ωστόσο, ανεξαρτήτως του τέλους της φιλίας, η δομή της παραμένει η ίδια και έγκειται στην αντίληψη του «άλλου» ως ηθικής ετερότητας.¹⁶ Στόχος της τέλει φιλίας είναι η αρετή, αλλά προϋπόθεση για αυτόν τον στόχο είναι η *ἐπιείκεια* του χαρακτήρα των φίλων. Παράλληλα δεν σημαίνει πως μια φιλία που έχει βασιστεί στην ηδονή ή τη χρησιμότητα δεν μπορεί να εξελιχθεί σε τέλεια φιλία αρετής.¹⁷ Με βάση αυτό μπορούμε να μεταβούμε στην ερμηνεία της επικούρειας φιλίας μέσα από την αριστοτελική διάκριση της χρήσιμης φιλίας.

Ο Επίκουρος βασίζει τη σύλληψή του περί φιλίας σε δύο από τις αριστοτελικές διακρίσεις, δηλαδή στην ηδονή (την *καταστηματικήν*) και τη χρησιμότητα.¹⁸ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η χρήσιμη φιλία διακρίνεται σε ηθική και νομική/πολιτική, όπως και το δίκαιο σε άγραφο και νομικό.¹⁹ Για τον Αριστοτέλη η φιλία και η δικαιοσύνη

¹³ Konstan (1996a: 92. 1997: 9, 56). Οι θέσεις του Konstan επιβεβαιώνονται και από τον ίδιο τον Αριστοτέλη (*Ἠθικά Νικομάχεια*: VIII.2.1155b27-1156a3).

¹⁴ Sedley (2017: 93).

¹⁵ *Ἠθικά Νικομάχεια*: VIII.2.1155b33-34.

¹⁶ Κόντος (2000: 110-111).

¹⁷ Με τον όρο *ἐπιείκεις* εννοείται ο εύλογος, εντός του διαβουλευτικού πλαισίου συνύπαρξης. Για την αναλυτική εξέταση του παραπάνω συμπεράσματος βλ. Σαρδέλης (2022: 26-27).

¹⁸ Long και Sedley (1987: 137). *Κύρια Δόξα* (XXVII, XL). *Ἐπικούρου Προσφώνησις* (34, 39). Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων*: X 120β.

¹⁹ *ἔοικε δέ, καθάπερ τὸ δίκαιόν ἐστι διττόν, τὸ μὲν ἄγραφον τὸ δὲ κατὰ νόμον, καὶ τῆς κατὰ τὸ χρήσιμον φιλίας ἢ μὲν ἠθικῆ ἢ δὲ νομικῆ εἶναι* (*Ἠθικά Νικομάχεια*: VIII.13.1162b21-23). Έχει ενδιαφέρον εδώ πως ο Αριστοτέλης προκειμένου να διακρίνει την κατὰ τὸ χρήσιμον φιλίαν κάνει μια αναλογία με την έννοια

ταυτίζονται ή βρίσκονται σε πολύ κοντινή νοηματική σχέση.²⁰ Η νομική/πολιτική φιλία αποτελεί μια σύμβαση που κατοχυρώνει θεσμικά τη συναναστροφή των ανθρώπων, ενώ η ηθική στηρίζεται στους ηθικούς κανόνες που πρέπει να διέπουν αυτήν τη συναναστροφή.²¹ Στο αριστοτελικό πλαίσιο η πολιτική φιλία διαθέτει εξέχουσα σημασία για τη λειτουργικότητα μιας πολιτικής κοινωνίας, καθώς περιλαμβάνει τις ιδέες της γενικής πρόνοιας, της ηθικής προαίρεσης και του κοινού συμφέροντος.²²

Σε αυτό το πλαίσιο προτείνω πως και στο επικούρειο σχήμα η διάσταση της φιλίας έχει αυτήν τη διττή φύση, καθώς η συμβατική της πτυχή απορρέει από τον συσχετισμό της με την επικούρεια δικαιοσύνη και η ηθική από τους κανόνες που διέπουν την επικούρεια ηθική βάσει του ηδονιστικού υπολογισμού κατά το τέλος της φύσεως. Η παραπάνω θέση είναι διαφορετική από αυτήν που υπάρχει στη βιβλιογραφία, όπου η μια ομάδα απόψεων περιγράφει τον αλτρουισμό που απορρέει από την επικούρεια φιλία ως αντίθετο στον ηδονισμό της σχολής, και η άλλη ομάδα, ενώ προσπαθεί να συμφιλιώσει τη φιλία με τον ηθικό εγωισμό, την εξετάζει σε περιοριστικό πλαίσιο και όχι αυστηρά υπό το πρίσμα του ηδονιστικού υπολογισμού

του δικαίου, αναδεικνύοντας την εγγύτητα των δύο εννοιών, κάτι το οποίο αποτελεί και πάγια θέση της παρούσας έρευνας. Ωστόσο, να σημειωθεί πως στο αριστοτελικό πλαίσιο το άγραφο μέρος του δικαίου αναφέρεται στην καθόλου δικαιοσύνη ως ενοποιητική αρετή, ενώ το κατά νόμο μέρος του δικαίου εξαρτάται από τα πλαίσια και τους θεσμούς στους οποίους εφαρμόζεται. Αυτή η διάκριση είναι ιδιαίτερα σημαντική πρώτον, για την κατανόηση της διαφθοράς της πολιτικής φιλίας, η οποία διεφθάρη λόγω του πλαισίου εφαρμογής της, και δεύτερον, την αντίληψη της ηθικής επικούρειας φιλίας ως ενοποιητικού μέσου για την αποκατάστασή της. Για τη διάκριση της αριστοτελικής δικαιοσύνης σε καθολική και επιμέρους βλ. Coleman (2004: 346-353).

²⁰ *ἢ ταῦτόν ἄρα ἡ ἐγγύς τι ἢ δικαιοσύνη καὶ ἡ φιλία* (Ἠθικά Εὐδήμεια: VII.1.1234b34-35). Ωστόσο, δεν πρέπει να ταυτίζεται η ηδονιστική επικούρεια δικαιοσύνη με την αριστοτελική, ειδικά αν έχουμε στο μυαλό μας πως ο πυρήνας της αριστοτελικής δικαιοσύνης διαφέρει ουσιαστικά από την επικούρεια συμβολαιοκρατική και εργαλειακή αντίληψη της έννοιας.

²¹ *Ἠθικά Εὐδήμεια*: VII.10.1242a-1243b6.

²² Schwarzenbach (1996: 109).

που έχει προταθεί.²³ Μέσω της επικούρειας γενεαλογίας του δικαίου θα γίνει αντιληπτή η φθορά της πολιτικής φιλίας και ο ρόλος της επικούρειας ηθικής φιλίας προς αποκατάσταση της πολιτικής.

Η σχέση της δικαιοσύνης με τη φιλία στον Επικουρισμό

Στον Επίκουρο η φιλία συνίσταται στην κοινωνία των εκπληρούμενων ηδονών,²⁴ δηλαδή σε μια ιδέα κοινής διανοητικής διαβούλευσης βάσει του ηδονιστικού υπολογισμού.²⁵ Η επικούρεια δικαιοσύνη αποτελεί ένα σύμβολον συμφέροντος για την αποφυγή της αλληλοκαταστροφής.²⁶ Ο Επικούρειος δεν είναι δίκαιος λόγω του φόβου της τιμωρίας, αλλά λόγω του ηδονιστικού υπολογισμού βάσει του οποίου καταλήγει στο ότι πρέπει να είναι δίκαιος, ώστε να φθάσει στην *ἀπονίαν* και *ἀταραξίαν*.²⁷ Οι Επικούρειοι φίλοι είναι μεταξύ τους δίκαιοι βάσει της κοινής διανοητικής διαδικασίας του υπολογισμού.

²³ Την άποψη της πρώτης ομάδας υποστηρίζουν οι Mitsis (1988) και Annas (1993), ενώ τη δεύτερη οι O'Connor (1989), O'Keefe (2001), Evans (2012) και Rossi (2017). Για την αναλυτική επιχειρηματολογία σχετικά με τις ερμηνείες των παραπάνω μελετητών βλ. Σαρδέλης (2022: 30-36).

²⁴ *συνίστασθαι δὲ αὐτὴν κατὰ κοινωνίαν ἐν τοῖς ταῖς ἡδοναῖς ἐκπεπληρωμένοις* (Διογένης Λαέρτιος, Βίοι Φιλοσόφων: X 120β).

²⁵ Για να αντιληφθούμε την παραπάνω θέση πρέπει να γυρίσουμε ξανά στον Αριστοτέλη. Για τον Αριστοτέλη οι ηθικοί φίλοι συνυπάρχουν μέσω της κοινωνίας λόγων και διανοίας (Ἠθικά Νικομάχεια: IX.9.1170b11-12). Σύμφωνα με τη Sherman (1987: 598), πρόκειται για μια ιδέα κοινής διανοητικής διαβούλευσης.

²⁶ *τὸ τῆς φύσεως δίκαιόν ἐστι σύμβολον τοῦ συμφέροντος (Κύρια Δόξαι XXXI). Οὐκ ἦν τι καθ' ἑαυτὸ δικαιοσύνη, ἀλλ' ἐν ταῖς μετ' ἀλλήλων συστροφαῖς καθ' ὀηλικούς δὴ ποτε αἰεὶ τόπους συνθήκη τις ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν ἢ βλάπτεσθαι (Κύρια Δόξαι XXXIII)*. Χαρακτηριστική είναι και η άποψη του Έρμαρχου, όπως περιγράφεται από τον Πορφύριο, σχετικά με τη χρησιμότητα - ατομική και συλλογική - της αποφυγής του φόνου, η οποία αποφυγή βασίζεται στο συμφέρον: *διαμνημονεύοντες δὲ τινες τῶν τότε χαριστάτων, ὡς αὐτοῦ τε ἀπέσχοντο τοῦ κτείνειν διὰ τὸ χρησίμον πρὸς τὴν σωτηρίαν, τοῖς τε λοιποῖς ἐνεποίουν μνήμην τοῦ ἀποβαίνοντος ἐν ταῖς μετ' ἀλλήλων συντροφιαῖς, ὅπως ἀπεχόμενοι τοῦ συγγενοῦς, διαφυλάττωσι τὴν κοινωνίαν, ἢ συνήργει πρὸς τὴν ἰδίαν ἐκάστου σωτηρίαν (Περὶ ἀποχῆς τῶν ἐμψύχων: I.10.6-12)*.

²⁷ Ἐπιστολὴ πρὸς Μενοικέα: 132. Κύρια Δόξαι V, XVII. Vander Waerdt (1987: 414).

Για τον Επίκουρο οι άνθρωποι δεν έχουν κάποια φυσική τάση ο ένας προς τον άλλον,²⁸ αλλά η συμπάθεια μεταξύ τους αναπτύχθηκε λόγω της ανάγκης του αμοιβαίου συμφέροντος, με τη φιλία να αποτελεί το σημείο καταγωγής της βάσης όλων των συναναστροφών.²⁹ Η αντίληψη της ωφέλειας αποτελεί το θεμέλιο των φιλικών δεσμών και εν τέλει των συμβάσεων του δικαίου. Εφόσον το δίκαιο αποτελεί σύμβολον συμφέροντος³⁰ και η αρετή της φιλίας προέρχεται από την ωφέλεια,³¹ τότε η ωφέλεια που προέρχεται από τη φιλία ως κατ' εξοχήν συμφέρουσα κατάσταση συμπεριλαμβάνεται στην έννοια του δικαίου.

Όπως φαίνεται από την επικούρεια γενεαλογία, οι πρώτες κοινότητες ανθρώπων, που έκαναν συμβάσεις, προέκυψαν αρχικά από τον *έπιλογισμόν τοῦ συμφέροντος* και έπειτα την ανάπτυξη της φιλίας, θεμελιώνοντας τους όρους τους στις φυσικές και αναγκαίες επιθυμίες που καθορίζονταν από τον σκοπό της φύσεως, αναδεικνύοντας έναν πρώιμο ορθολογικό ηδονιστικό υπολογισμό του δικαίου, το οποίο βασιζόταν για τη διαιώνισή του στην έννοια της πολιτικής φιλίας.³² Ωστόσο, η σταδιακή εξέλιξη και η κατάκτηση της φύσης οδήγησαν στην αποδόμηση της πολιτικής φιλίας και στην επικράτηση του άκρατου ατομικισμού λόγω της υιοθέτησης του εκάστοτε υποκειμενικού *μακαρίως ζῆν τέλους* και της απώλειας του *έπιλογισμού*

²⁸ οὕτω καὶ Ἐπίκουρος ὅταν ἀναιρεῖν θέλῃ τὴν φυσικὴν κοινωνίαν ἀνθρώποις πρὸς ἀλλήλους, αὐτῶ τῶ ἀναιρουμένῳ συγχεῖται. τί γὰρ λέγει; μὴ ἀξαπατᾶσθε, ἄνθρωποι, μηδὲ παράγεσθε μηδὲ διαπίπτετε· οὐκ ἔστι φυσικὴ κοινωνία τοῖς λογικοῖς πρὸς ἀλλήλους, πιστεύσατέ μοι· οἱ δὲ τὰ ἕτερα λέγοντες ἐξαπατῶσιν ὑμᾶς καὶ παραλογίζονται (Αρριανός, Ἐπικτήτου Διατριβαί: II.20.6).

²⁹ Σύμφωνα με τον Έρμαρχο, όπως παρατίθεται από τον Πορφύριο (*Περὶ ἀποχῆς τῶν ἐμψύχων*: I.9.29), ο άνθρωπος έφθασε σε μια κατάσταση ήμερότητας σχετικά με τις κοινωνικές του συναναστροφές. Ο Konstan (1996β: 393) συνδέει την έννοια της ήμερότητας με αυτήν της φιλίας ή *amicitiae*, όπως αναφέρονται στον Επίκουρο και τον Λουκρήτιο (*De rerum natura*: V 1019-1025)

³⁰ Κύρια Δόξα XXXI.

³¹ πᾶσα φιλία δι' ἑαυτὴν ἀρετὴ· ἀρχὴν δὲ εἴληφεν ἀπὸ τῆς ὠφελείας (Ἐπικούρου Προσφώνησις 23).

³² Για την πλήρη κατανόηση του παραπάνω συλλογισμού βλ. Σαρδέλης (2022: 42-48), όπου γίνεται εκτενής ερμηνεία των παραθεμάτων του Λουκρήτιου και του Έρμαρχου σε συνδυασμό με τα αποσπάσματα των «ορθόδοξων» επικούρειων δογμάτων.

κατά το τέλος τῆς φύσεως.³³ Αυτή η απομάκρυνση από τον ἐπιλογισμόν του κοινού συμφέροντος και η υιοθέτηση της ατομικιστικής ηθικής διέφθειραν τον άνθρωπο και την έννοια της πολιτικής φιλίας και γι' αυτό είναι απαραίτητες οι ετεροαναφορικές διαθέσεις της επικούρειας φιλίας προς αποκατάσταση της διεφθαρμένης πολιτικής φιλίας ως μέσου περιχαράκωσης του κοινού συμφέροντος.

Η επικούρεια ηθική φιλία ως μέσο αποκατάστασης της πολιτικής φιλίας

Οι ετεροαναφορικές ηθικές διαθέσεις, που είναι απαραίτητες για την αποκατάσταση της πολιτικής φιλίας, προωθούνται μέσω του ηδονιστικού υπολογισμού, ο οποίος υπαγορεύει την αλληλεγγύη και την αμοιβαία προσδοκία συνέχισής της ως βάση για τη διαμόρφωση μιας συλλογικής κατάστασης απαραίτητης για την ατομική ευδαιμονία.³⁴ Η φιλία είναι μια προδιάθεση προς συγκεκριμένα «πιστεύω» και πράξεις σε σχέση με τους άλλους, αποτελώντας έτσι μια ψυχική κατάσταση συναναστροφής θεμελιωμένης στη φρόνηση επί τη βάσει της ἐπεικειάς του χαρακτήρα των συζώντων που καθορίζει αυτές τις σχέσεις.³⁵

³³ Είναι χαρακτηριστικό πως στον Λουκρήτιο στο πρώιμο στάδιο διαμορφώθηκε η έννοια του δικαίου μέσω της αντίληψης του συμφέροντος, προωθώντας τη φιλία και την ευσπλαχνία (*De rerum natura*: V 1020-1025), αλλά, ύστερα, λόγω της επικράτησης της βίας ως απόρροιας της επιθυμίας των ανθρώπων για δόξα και δύναμη (*De rerum natura*: V 1120-1144) το ανθρώπινο γένος, επειδή κουράστηκε να ζει στη βία, μπήκε με τη θέλησή του κάτω από τα όρια των νόμων και των κανόνων δικαίου, με αποτέλεσμα ο φόβος της τιμωρίας να επισκιάζει τις χαρές της ζωής (*De rerum natura*: V 1145-1151). Το νομικό δίκαιο της δεύτερης βίαιης φάσης δεν είναι ένα δίκαιο βάσει συμφέροντος που προωθεί την πολιτική φιλία ως μέσο διατήρησης του κοινού συμφέροντος, αλλά ένα ατομικιστικό δίκαιο με μόνο σκοπό την ασφάλεια, και κυρίως την ιδιοκτησιακή ασφάλεια, έχοντας ως στόχο να περιορίσει τις ανθρώπινες δράσεις που κατευθύνονταν πια μόνο από τα υποκειμενικά μακαρίως ζῆν τέλη και όχι από το τέλος τῆς φύσεως.

³⁴ Σαρδέλης (2022: 49).

³⁵ Rist (1980: 128), Brown (2002: 75. 2009: 183).

Ακολουθώντας την αριστοτελική ταύτιση της φιλίας με ενέργεια,³⁶ προτείνω πως και η επικούρεια φιλία αποτελεί μια ενεργητική διαδικασία προσέγγισης του «άλλου», βασισμένη στον ορθολογικό επικούρειο ηδονισμό και, αποτελώντας μια από τις αρεταϊκές νοητικές καταστάσεις που προέρχονται από τη λογική διεργασία που συνεπάγεται η φρόνηση βάσει του τέλους τῆς φύσεως, λειτουργεί ως μέσο αποκατάστασης της πολιτικής φιλίας, η οποία διεφθάρη και εν τέλει λησμονήθηκε ως μέσο περιχαράκωσης του κοινού συμφέροντος.³⁷ Από αυτήν τη διαδικασία απορρέουν οι ετεροαναφορικές διαθέσεις της επικούρειας φιλίας.

Η πρώτη ηθική διάθεση που είναι απαραίτητη είναι η συγχώρεση, καθώς αποτελεί το σημείο εκκίνησης της ετεροαναφορικής προσέγγισης του «άλλου». Η συγχώρεση είναι αναγκαία για την εκ νέου αντίληψη του «άλλου», ο οποίος, όπως είδαμε, διεφθάρη λόγω της επικράτησης του ατομικισμού εξαιτίας της απομάκρυνσης από τον ἐπιλογισμόν του κοινού συμφέροντος.³⁸ Η επόμενη ετεροαναφορική ηθική διάθεση ἐγκείται στη συμπάθεια, η οποία κινητοποιεί την αντίδραση για την αποκατάσταση της αδικίας που υπέστη ο φίλος, οδηγώντας στην ατομική ευθύνη για τη γενική πρόνοια των ανθρώπων εντός ενός ευρύτερου πλαισίου συνύπαρξης.³⁹ Όμως, αξίζει να αναρωτηθεί κανείς για το ποιο είναι το όριο ευθύνης ενός Επικούρειου για την αποκατάσταση της αδικίας.

³⁶ Sherman (1987: 495), Κόντος (2000: 108, 112).

³⁷ Σαρδέλης (2022: 50). Η θέση περί αντίληψης της επικούρειας φιλίας ως ενέργειας στηρίζεται στο ακόλουθο απόσπασμα: [...] δεῖν μέντοι προκατάρχεσθαι [φιλίαν]· καὶ γὰρ τὴν γῆν σπεύρομεν (Διογένης Λαέρτιος, Βίοι Φιλοσόφων: X 120β).

³⁸ Σχετικά με τις αναφορές της συγχώρεσης στις επικούρειες πηγές: ἔτι δὲ τῆ[ν] μεριζομένην συνγ[ν]ώ[μ]ην ἐν οἷς διέπεσον (Φιλόδημος, Περὶ παρρησίας: απ. 20). [τ]ὸ δὲ διὰ τὴν ποτε παράπτωσιν ἀπλῶς διαβεβλήσθαι πρὸς τὸ σύνολον ο[ὕ]κ [ὁ]ρθῶς ἠγούμεθα (Φιλόδημος, Περὶ παρρησίας: απ. 35). Η έννοια της συγχώρεσης αναφέρεται και στην παρουσίαση των χαρακτηριστικών του επικούρειου σοφού από τον Διογένη Λαέρτιο: συγγνώμην τινὶ ἕξειν τῶν σπουδαίων (Βίοι Φιλοσόφων: X 118).

³⁹ ἀλγεὶ μὲν ὁ σοφὸς οὐ μᾶλλον στρεβλούμενος < ἢ στρεβλουμένου τοῦ φίλου, καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ τεθνήσκει· εἰ γὰρ προήσεται > τὸν φίλον, ὁ βίος αὐτοῦ πᾶς δι' ἀπιστίαν συγχυθήσεται καὶ ἀνακεχαιτισμένος ἔσται (Ἐπικούρου Προσφώνησις 56-57). συμπαθῶμεν τοῖς φίλοις οὐ θρηνοῦντες ἀλλὰ φροντίζοντες (Ἐπικούρου Προσφώνησις 66). καὶ τούτων προσήκει συνπαθείας χάριν, δι' ἣν βοηθούμεθα (Φιλόδημος, Περὶ παρρησίας: απ. 43).

Το όριο της ευθύνης έγκειται στη βάση του ορθολογικού υπολογισμού και της διάκρισης των επιθυμιών. Το όριο, δηλαδή, εξαρτάται από την *ἐπιείκειαν* του χαρακτήρα του άλλου. Αν οι άλλοι είναι *ἐπεικεῖς*, τότε το άτομο θα τους αντιμετωπίσει όπως τον ίδιο του τον εαυτό⁴⁰ και θα διακινδυνεύσει για χάρη τους.⁴¹ Αν όμως είναι *πρόχειροι* προς τον ηδονιστικό υπολογισμό ή *όκηνοί* σχετικά με τη συμπάθεια προς τους φίλους, έρχονται σε αντίθεση με το εύλογο της διαδικασίας που χαρακτηρίζει τη σχέση των *ἐπεικῶν*,⁴² και με αυτόν τον τρόπο ένας Επικούρειος αποδεσμεύεται από παράλογες απαιτήσεις που δεν συμβάλλουν στο κοινό συμφέρον.

Παράλληλα, από την επικούρεια φιλία απορρέει και η έννοια της ευεργεσίας. Για τον Αριστοτέλη, προϋπόθεση της συναπόλαυσης και της ορθής κρίσης των φίλων είναι η ατομική αυτάρκεια.⁴³ Υπό το πρίσμα του επικούρειου ορθολογικού υπολογισμού είναι δυνατή η πραγμάτωση της αυτάρκειας μέσω της κάλυψης των φυσικών και αναγκαίων επιθυμιών, καθώς επίσης και της αντίληψης της κενότητας των επιθυμιών που προέρχονται από τη ματαιοδοξία.⁴⁴ Εξ ου και ο επικούρειος σοφός, σε σχέση με τα αναγκαία της ζωής, περισσότερο γνωρίζει να μοιράζεται παρά να παίρνει, εφόσον βρήκε την αυτάρκεια,⁴⁵ αντιλαμβανόμενος το τέλος τῆς φύσεως το οποίο καθορίζει την ειρηνική συναναστροφή μεταξύ των *ἐπεικῶν*. Η *ἐπιείκεια* του

⁴⁰ ἤθη ὡσπερ τὰ ἡμῶν αὐτῶν ἴδια τιμῶμεν, ἂν τε χρηστὰ ἔχωμεν, καὶ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ζηλούμενα, ἂν τε μὴ· οὕτω χρῆ καὶ <τὰ> τῶν πέλας, ἂν ἐπεικεῖς ᾖσιν (Ἐπικούρου Προσφώνησις 15).

⁴¹ [...] δεῖ δὲ καὶ παρακινδυνεύσαι χάριν, [χάριν] φιλίας (Ἐπικούρου Προσφώνησις 28).

⁴² οὔτε τοὺς προχείρους εἰς φιλίαν οὔτε τοὺς όκηνοὺς δοκιμαστέον (Ἐπικούρου Προσφώνησις 28).

⁴³ ὅταν γὰρ μηθενὸς ἐνδεεῖς ᾖμεν, τότε τοὺς συναπολαυσομένους ζητοῦμεν πάντες, καὶ τοὺς εὖ πεισομένους μᾶλλον ἢ τοὺς ποιήσοντας· ἀμείνω δ' ἔχομεν κρίσιν αὐτάρκεις ὄντες ἢ μετ' ἐνδείας, μάλιστα τε τῶν συζῆν ἀξίων δεόμεθα φίλων (Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Εὐδήμεια: VII.7.1244b18-22).

⁴⁴ Η διανοητική διεργασία του υπολογισμού είναι μόνο ικανή να αποδεσμεύσει το άτομο από τις κενές δόξες που το συνταράσσουν (Κύρια Δόξα XXXVII: τοῖς μὴ φωναῖς κεναῖς ἑαυτοὺς συνταράττουσιν), οι οποίες το καθιστούν ανίκανο να κρίνει τη συμμόρφωσή του με το τέλος τῆς φύσεως. Ἡ, ὅπως περιγράφεται από τον Λουκρήτιο (*De rerum natura*: V 1131-1135): «οι γνώσεις τους υπαγορεύονται από ξένα χεῖλη (*quandoquidem sapiunt alieno ex ore petuntque*) [...] και ζητούν πράγματα που καθορίζονται από ὅσα ακοῦν (*res ex auditis*)».

⁴⁵ ὁ σοφὸς εἰς τὰ ἀναγκαῖα συγκριθεὶς μᾶλλον ἐπίστασαι μεταδιδόναι ἢ μεταλαμβάνειν· τηλικούτον αὐτάρκειας εὔρεθσαυρόν (Ἐπικούρου Προσφώνησις 44).

χαρακτήρα των συζώντων, απορρέουσα από τον ηδονιστικό υπολογισμό, προσφέρει σε αυτούς την απαραίτητη αυτάρκεια και έτσι τους καθιστά ικανούς να εκδηλώσουν την ενεργητική φύση της φιλίας μέσω του δούνααι και όχι του λαβείν.

Πέραν των παραπάνω διαθέσεων, προκύπτει και μια τελευταία ηθική διάθεση από ένα παρεξηγημένο επικούρειο δόγμα, αυτό του λάθε βιώσας. Εάν το λάθε βιώσας δεν ερμηνευτεί ως δόγμα αναχωρητισμού, αλλά ως αποφυγή προξένησης βλάβης στους άλλους,⁴⁶ τότε πρόκειται για μια ετεροαναφορική έννοια που υπαγορεύει στο άτομο να ζει αποφεύγοντας την πρόκληση προβλημάτων στους συνανθρώπους του,⁴⁷ οι οποίες προκλήσεις βέβαια ξεκινούν από τις κενές επιθυμίες που δεν έχει καταφέρει να ελέγξει. Η ορθολογική διαδικασία υπολογισμού αποτελεί την εσωτερική ισχύ διαμόρφωσης ενός έπιεικοῦς ατόμου με εξισορροπημένες επιθυμίες βάσει του τέλους τῆς φύσεως. Το άτομο αυτό καθώς αντιλαμβάνεται το κοινό συμφέρον και έχει θέσει τις βάσεις για την προαγωγή των συλλογικών ηθικών κανόνων συναναστροφής, αναζητά τον πραγματικό και φυσικό εαυτό εντός του, με σκοπό να αποτελεί μια λειτουργική μονάδα μέσα στο ευρύτερο σύνολο στο οποίο και εντάσσεται.⁴⁸

Πρόκειται για μια προσπάθεια ανάπτυξης της προσωπικής φιλήσεως του ανθρώπου με τον ίδιο του τον εαυτό,⁴⁹ ώστε να καταστεί δυνατή η δι' αλλήλων σωτηρία.⁵⁰ Εδώ γίνεται λόγος για την έννοια της φιλαυτίας, όχι όμως της κενόδοξης κοινωνικά δρομολογούμενης φιλαυτίας χωρίς ενδιαφέρον για τον «άλλο», αλλά για το φυσικό συναίσθημα της αγάπης προς τον εαυτό, κατευθυνόμενο από τον ηδονιστικό υπολογισμό βάσει του τέλους τῆς φύσεως, ο οποίος τροποποιεί το συναίσθημα αυτό στην ενάρτη και ανθρωπιστική του διάσταση, προδιαγράφοντας

⁴⁶ Αυτήν την ερμηνεία ακολουθεί και ο Roskam (2007: 111).

⁴⁷ Σ' αυτήν ακριβώς την προσέγγιση φαίνεται να αποσκοπεί και η επιδίωξη της ασφάλειας *ἐκ τῆς ἡσυχίας* (Κύρια Δόξα XIV), που θυμίζει την εικόνα της πρώιμης φυλετικής οργάνωσης που περιγράφει ο Πλάτωνας στους *Νόμους* (III 678e 9-10) κατά την οποία *ἡγάπων καὶ ἐφιλοφρονοῦντο ἀλλήλους δι' ἑρημίαν*.

⁴⁸ Σαρδέλης (2022: 56-57).

⁴⁹ *εἰς φιλότῆτας ἐ[αυ]τῶν* [Φιλόδημος, *Περὶ παρρησίας*: απ. 86(=90N)].

⁵⁰ *δι' ἀλλήλων σώ<ι>ζεσθαι* (Φιλόδημος, *Περὶ παρρησίας*: απ. 36).

μια ζωή εντός ενός φιλικά και συνεπώς δίκαια προδιατεθειμένου κοινωνικού περιβάλλοντος, το οποίο αποτελεί την αμιγή βάση για την αγάπη του ίδιου του εαυτού και την επιδίωξη της άταραξίας. Ή όπως τίθεται στο αριστοτελικό πλαίσιο, ο πραγματικός εαυτός τον οποίο εγώ και ο φίλος μου έχουμε από κοινού έγκειται στη σχέση μας επί της απρόσωπης και υπερατομικής αρχής του λόγου, αποτελώντας μια εσωτερική αρχή ενάρτησης δράσης.⁵¹ Μέσω της σχέσης μας με τον εαυτό μας καθορίζονται και οι υπόλοιπες μορφές φιλίας,⁵² οπότε εάν η σχέση με τον εαυτό μας είναι ενάρτη - ή ηδονιστικά ορθολογική στο επικούρειο πλαίσιο - τότε ανάλογες θα είναι και σχέσεις μας με τους υπολοίπους. Εν ολίγοις, η διαδικασία φιλήσεως του ατόμου με τον ίδιο του τον εαυτό αποτελεί παράγοντα καθορισμού των σχέσεών του με τους υπολοίπους.

Συμπέρασμα

Όπως φάνηκε, στο πρώιμο στάδιο της ανθρώπινης ανάπτυξης θεμελιώθηκε η ορθολογική αμοιβαιότητα για την αποφυγή της αλληλοκαταστροφής βάσει της αντίληψης του κοινού συμφέροντος, που περιχαρακώθηκε από τη φιλία. Ωστόσο, η επικράτηση των υποκειμενικών μακαρίως ζήν τελών, η απομάκρυνση της διανοητικής διεργασίας από το τέλος της φύσεως και η κατεύθυνση των ανθρώπων από κενές δόξες, εν ολίγοις η αλλοίωση των στοιχείων του επικούρειου ορθολογισμού, οδήγησε στην απώλεια της αμοιβαίας αντίληψης του κοινού συμφέροντος και της έννοιας της φιλίας ως μέσου περιχαράκωσης αυτού. Γι' αυτό και είναι αναγκαίες οι ετεροαναφορικές διαθέσεις που απορρέουν από την επικούρεια φιλία, βάσει του ηδονιστικού υπολογισμού, για την αποκατάσταση της πολιτικής φιλίας ως μέσου προαγωγής και προστασίας του κοινού συμφέροντος.

⁵¹ Kahn (1981: 38).

⁵² από δὲ τῆς πρὸς αὐτὸν ἕξέως εἰσὶν οἱ λοιποὶ τρόποι τοῦ φίλου εἶναι ὠρισμένοι (Ἠθικά Εὐδήμεια: VII.6.1240a22-23).

Ο Επικουρισμός δεν προσδοκά να δημιουργήσει μια πολιτεία που θα αναλάβει το έργο ηθικοποίησης των ανθρώπων μέσω των θεσμών. Στόχος του είναι να ηθικοποιήσει το άτομο, το οποίο μέσα από την επικούρεια ορθολογική διαδικασία κατάταξης των επιθυμιών, χαλιναγώγησης των παθών και με οδηγό τη φυσιολογία, θα αλλάξει τους υπάρχοντες κανόνες συνύπαρξης, οι οποίοι είναι αποτέλεσμα της απομάκρυνσης από τις έννοιες του κοινού συμφέροντος και της φιλίας. Ο επικούρειος ορθολογικός ηδονισμός στοχεύει συνεπώς σε μία αλτρουιστική συνύπαρξη, χωρίς να υπονομεύει τα άτομα, αφού κανόνας της συναναστροφής τους θα είναι μια εύλογη ορθολογική διανοητική διαδικασία.

Στόχος είναι η προαγωγή του κοινού συμφέροντος, το οποίο γίνεται αντιληπτό μέσω του *έπιλογισμοῦ*. Αυτό προστατεύεται από την έννοια της πολιτικής φιλίας και εν τέλει αποτυπώνεται στους νόμους που αφορούν τη συναναστροφή. Μέσω της αντίληψης του συμφέροντος και της ανάδειξης της *έπιεικειάς* του χαρακτήρα, ως αποτέλεσμα της επικούρειας ηθικής, αναδύονται οι ετεροαναφορικές διαθέσεις της επικούρειας φιλίας ως πεδίο του ηθικού πρακτού, θεμελιώνοντας το συλλογικό πλαίσιο της ευδαιμονίας στην αναμορφωμένη πολιτική φιλία.⁵³

Η διαδικασία για την αποκατάσταση της πολιτικής φιλίας έγκειται στο *προκατάρχεσθαι*, δηλαδή στη διαμόρφωση της *φιλήσεως* πριν από τη φιλία, στην προαίρεση πριν από την πράξη, εξ ου και η αντίληψη της επικούρειας φιλίας ως ενέργειας κατ' αναλογία προς το αριστοτελικό πλαίσιο. Η πρώτη ηθική διάθεση για τη διαμόρφωση της *φιλήσεως* πριν τη φιλία έγκειται στην επικούρεια συγχώρεση. Η συγχώρεση αποτελεί την αρχή της διανοητικής διεργασίας, καθώς σαν ένα πέπλο άγνοιας, δημιουργεί το καινό πεδίο για την αποκατάσταση της πολιτικής φιλίας, η

⁵³ Κατ' αναλογία, στο αριστοτελικό πλαίσιο, ο σκοπός της προαγωγής του κοινού συμφέροντος, το οποίο αποτελεί τον γενικό όρο άσκησης της πολιτικής, διασφάλισης της πολιτικής ενότητας και της αξιακής της συνοχής συνδέεται με τη διασταλτική θεώρηση της φιλίας και τα πολιτικά της γνωρίσματα. Βλ. και Δημητρίου (2016: 178).

οποία διεφθάρη λόγω των λαθών που κινητοποίησε η ανθρώπινη ματαιοδοξία και η αχαλίνωτη επιθυμία. Αυτά τα λάθη πρέπει να συγχωρεθούν, ώστε να μπορέσουν να τεθούν εκ νέου οι επικούρειες ηθικές βάσεις των κανόνων συναναστροφής στο πλαίσιο του ηδονιστικού υπολογισμού κατά το τέλος τῆς φύσεως.

Μέσα από την ορθολογική διαδικασία των *ἐπεικῶν* θα μπορούσε να αποκατασταθεί η πολιτική φιλία και να αποτελέσει το πλαίσιο προστασίας του κοινού συμφέροντος υπό νέους όρους. Στην ουσία οι αρετές, ως εργαλεία του επικούρειου ορθολογισμού, έχουν καίρια σημασία για τη διαμόρφωση του τύπου της φιλίας που θα οριοθετεί τους κανόνες συναναστροφής των ανθρώπων μεταξύ τους. Το θέμα δεν έγκειται στην ανάπτυξη της φιλίας όλων των ανθρώπων μεταξύ τους, αλλά στην ανάπτυξη της φιλίας των *ἐπεικῶν*, οι οποίοι όμως παρόλο που δεν είναι φίλοι με όλους, έχουν καλή προαίρεση προς όλους.⁵⁴ Ξεκινώντας από τη συγχώρεση, θα μπορούσε να διαμορφωθεί η αγαθή ηθική προαίρεση προς όλους και έτσι θα ήταν δυνατή η εκ νέου διανοητική διεργασία, εντός του επικούρειου ορθολογισμού, για την καθιέρωση των ηθικών κανόνων συνύπαρξης.

Η φύση δεν επωμίζεται την ευθύνη της καλλιέργειας της αγαθότητας του ανθρώπου, αλλά αυτή είναι αποτέλεσμα των πράξεων και των διαθέσεων του.⁵⁵ Ο Επικουρισμός προσδοκά να θεραπεύσει ακριβώς αυτά, δηλαδή να διδάξει τον ορθολογισμό δράσης σχετικά με τα πάθη και την ηθική προδιάθεση προς τον συνάνθρωπο, ώστε μέσα από την ατομική ηθικοποίηση να καταστεί δυνατή η αρμονική συνύπαρξη και η δι' αλλήλων σωτηρία. Όπως άλλωστε μας διδάσκει ο Αριστοτέλης, εκείνος που θέλει να εξετάσει ποιο είναι το άριστο πολίτευμα, θα πρέπει να προσδιορίσει τον προτιμότερο τρόπο ζωής.⁵⁶ Εξ ου και η πρόταση της παρούσας έρευνας για την κοινωνικοπολιτική θεωρητική σύλληψη της επικούρειας φιλίας, ως

⁵⁴ Armstrong (2011: 127).

⁵⁵ Διογένης Οϊνοανδεύς: απ. 111.

⁵⁶ Πολιτικά: VII.1.1323a17.

αποτέλεσμα της ηθικής, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει και μέσο αποκατάστασης της πολιτικής.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς πηγές

Bywater, I. (επιμ.) (¹⁸1984), *Aristotelis: Ethica Nicomachea*. Οξφόρδη: Oxford University Press (Πρώτη έκδοση 1894).

Clark, G. (επιμ.) (2000), *Porphry: On Abstinence from Killing Animals* [Μετάφραση: Clark, G.]. Λονδίνο και Ν. Υόρκη: Bloomsbury.

Dorandi, T. (επιμ.) (2013), *Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Fitzgerald, J. T. (επιμ.) (2007), *Philodemus: on Frank Criticism* [Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια: Konstan, D., Clay, D., Glad, E. G., Thom, J. C. και Ware, J.]. Ατλάντα, Τζόρτζια: Scholars Press.

Long, A. A. και Sedley, D. N. (1987), “Epicureanism”, των ιδίων *The Hellenistic Philosophers: Volume I, Translations of the Principal Sources with Philosophical Commentary*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press. 25-127.

Ross, W. D. (επιμ.) (^o1986), *Aristotelis: Politica*. Οξφόρδη: Oxford University Press (Πρώτη έκδοση 1957).

Usener, H. (επιμ.) (²2010), *Epicurea*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press (Πρώτη έκδοση 1887).

Αβραμίδης, Γ. (επιμ.) (2003), *Διογένης Οινοανδέας: Οι Πολύτιμες Πέτρες της Φιλοσοφίας. Η Μεγάλη Επιγραφή στα Οινόανδα* [Πρόλογος: Θεοδωρίδης, Χ. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια: Αβραμίδης, Γ.]. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θύραθεν.

Ζωγραφίδης, Γ. (επιμ.) (2020), *Επίκουρος Ηθική: Η Θεραπεία της Ψυχής* [Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια: Ζωγραφίδης, Γ.]. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτρος.

Λυπουρλής, Δ. (επιμ.) (2006), *Αριστοτέλης: Ηθικά Νικομάχεια Ε' - Κ'* [Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια: Λυπουρλής, Δ.]. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτρος.

Μαυρόπουλος, Θ. (επιμ.) (2011), *Επικούρεια: I. Titus Lucretius Caro, De Rerum Natura. II. Διογένης Λαέρτιος, Φιλοσόφων Βίων και Δογμάτων Συναγωγή (X)* [Εισαγωγικά κείμενα, Μεταφράσεις, Σχόλια, Αναλύσεις: Μαυρόπουλος, Θ.]. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτρος.

Μπετσάκος, Β. (επιμ.) (2018). *Αριστοτέλης: Ηθικά Ευδήμεια* [Πρόλογος: Λυπουρλής, Δ. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια: Μπετσάκος, Β. Επίμετρο: Κοτζιά, Π.]. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτρος.

Δευτερογενείς πηγές

Annas, J. (1993), *The Morality of Happiness*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Armstrong, D. (2011), "Epicurean Virtues, Epicurean Friendship: Cicero vs the Herculaneum Papyri", στο Fish, J. και Sanders, R. (επιμ.) *Epicurus and the Epicurean Tradition*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press. 105-128.

Brown, E. (2002), "Epicurus on the Value of Friendship (Sententia Vaticana 23)". *Classical Philology*, 97 (1). 68-80.

Brown, E. (2009), "Politics and Society", στο Warren, J. (επιμ.) *The Cambridge Companion to Epicureanism*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press. 179-196.

Coleman, J. (2004), *Η Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης: Από την Αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους* [Μετάφραση: Χρηστίδης, Γ.]. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Cooper, J. M. (1999), "Pleasure and Desire in Epicurus", στο ίδιου *Reason and Emotion: Essays on Ancient Moral Psychology and Ethical Theory*. Πρίνστον: Princeton University Press. 485-514. Ελληνική έκδοση: Cooper, J. M. (2012), «Ηδονή και Επιθυμία στον Επίκουρο» [Μετάφραση: Κυριαζοπούλου, Μ. Τ.], στο Ζωγραφίδης, Γ. (επιμ.) *Επικούρεια Ηθική Φιλοσοφία: Μελέτες*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θύραθεν. 109-158.

- Dimas, P. (2015), “Epicurus on Pleasure, Desire, and Friendship”, στο Rabbås, Ø., Emilsson, E. K., Fossheim, H. και Tuominen, M. (επιμ.) *The Quest for the Good Life: Ancient Philosophers on Happiness*. Οξφόρδη: Oxford University Press. 164-182.
- Δημητρίου, Σ. (2016), *Ελευθερία και Κυριαρχία: Πολιτική Ελευθερία και Κυριαρχία στο Τρίτο Βιβλίο των Πολιτικών του Αριστοτέλη*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Erler, M. και Schofield, M. (1999), “Epicurean Ethics”, στο Algra, K., Barnes, J., Mansfeld, J. και Schofield, M. (επιμ.) *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press. 642-674.
- Evans, M. (2012), «Μπορούν οι Επικούρειοι να είναι φίλοι;» [Μετάφραση: Τεμπρίδου, Π.], στο Ζωγραφίδης, Γ. (επιμ.) *Επικούρεια Ηθική Φιλοσοφία: Μελέτες*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θύραθεν. 267-298. Πρώτη έκδοση: Evans, M. (2004). “Can Epicureans Be Friends?”. *Ancient Philosophy*, 24 (2). 407-424.
- Kahn, C. H. (1981), “Aristotle and Altruism”. *Mind*, 90 (357). 20-40.
- Konstan, D. (1996α), “Friendship from Epicurus to Philodemus”, στο Giannantoni, G. και Gigante, M. (επιμ.) *Epicureismo Greco e Romano: Atti del Congresso Internazionale. Napoli, 19-26 Maggio 1993*. Νάπολη: Bibliopolis. 387-396.
- Konstan, D. (1996β), “Greek Friendship”. *American Journal of Philology*, 117 (1). 71-94.
- Konstan, D. (1997), *Friendship in the Classical World*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Κόντος, Π. (2000), *Η Αριστοτελική Ηθική ως Οντολογία: Φρόνησις, Τέχνη, Σοφία*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Mitsis, P. (1988), *Epicurus' Ethical Theory: The Pleasures of Invulnerability*. Ίθακα και Λονδίνο: Cornell University Press.
- O'Connor, D. (1989), “The Invulnerable Pleasures of Epicurean Friendship”. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 30 (1). 165-186.
- O'Keefe, T. (2001), “Is Epicurean Friendship Altruistic?”. *Apeiron*, 34 (4). 269-305.

- Rist, J. M. (1980), "Epicurus on Friendship". *Classical Philology*, 75 (2). 121-129.
- Roskam, G. (2007), *Live Unnoticed (Λάθε Βιώσας): On the Vicissitudes of an Epicurean Doctrine*. Λάιντεν και Βοστώνη: Brill.
- Rossi, B. (2017), "Squaring the Epicurean Circle: Friendship and Happiness in the Garden". *Ancient Philosophy*, 37 (1). 153-168.
- Σαρδέλης, Γ. Μ. (2022), *Η Επικούρεια Φιλία ως Κοινωνικοπολιτική Θεωρητική Σύλληψη [Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία]*. Αθήνα: ΕΚΠΑ.
- Schwarzenbach, S. A. (1996), "On Civic Friendship". *Ethics*, 107 (1). 97-128.
- Sedley, D. N. (1998), "The Inferential Foundations of Epicurean Ethics", στο Everson, S. (επιμ.) *Ethics: Companions to Ancient Thought*, 4. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press. 129-150.
- Sedley, D. N. (2017), "Epicurean versus Cyrenaic Happiness", στο Seaford, R., Wilkins, J. και Wright, M. (επιμ.) *Selfhood and the Soul: Essays on Ancient Thought and Literature in Honour of Christopher Gill*. Οξφόρδη: Oxford University Press. 89-106.
- Sherman, N. (1987), "Aristotle on Friendship and Shared Life". *Philosophical and Phenomenological Research*, 47 (4). 589-613.
- Tsouana, V. (2017), "Epicureanism and Hedonism", στο Golob, S. και Timmerman, J. (επιμ.) *The Cambridge History of Moral Philosophy*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press. 57-74.
- Tsouana, V. (2020), "Hedonism", στο Mitsis, P. (επιμ.) *The Oxford Handbook of Epicurus and Epicureanism*. Οξφόρδη: Oxford University Press. 191-249.
- Vander Waerdt, P. (1988), "The Justice of the Epicurean Wise Man". *Classical Quarterly*, 37 (2). 402-422.
- Woolf, R. (2004), "What Kind of Hedonist was Epicurus?". *Phronesis*, 49 (4). 303-322.